

мя, як в XVI–XVII вв. укрєплення около переправ редкость. Чаше всего около переправ находились пограничные сторожи.

Ключевые слова: Путивльський удел, дороги, XVI–XVII в., пограничные сторожи.

Osadchiy Ye.M. The Putivl's county road in the end of 16–17 centuries

This article discusses ways of communication – roads, bridges, ferries, fords. The author has studied their socio-economic and military potential. The paper was traced heredity roads of Old Russ and late medieval roads. In ancient times near the ferry or ford was fort or settlement. In the 16th and 17th centuries to strengthen near the crossings are very rare. Near the crossing were often border posts.

Key words: Putivl's county, roads, 16–17 centuries, border posts.

Надійшло до редакції: 30.01.2015 р.

УДК 069.51:09(477)

ПОДВОРНА Л.С.

**Історія формування колекції стародруків
і рідкісних книг у Донецькому обласному
художньому музеї**

Метою статті є дослідження історії колекції стародруків і рідкісних книг у Донецькому обласному художньому музеї, яка має виразні особливості. Автор називає основні джерела поповнення фондів спеціальної колекції, найцінніші надходження і тематичні підрозділи.

Ключові слова: колекція стародруків та рідкісних книг, Донецький обласний художній музей, хронологія, тематичні розділи.

Донецький обласний художній музей (далі – ДОХМ) – один із найбільших художніх музеїв України. Історія формування його багатоманітного зібрання, в яке входить понад 15 тис. творів вітчизняного і світового образотворчого мистецтва XVI – початку XXI ст., а також невеликі колекції античного прикладного мистецтва, стародруків і рідкісних книг, на різних етапах існування мала певні, притаманні лише їй особливості. Вивчення історії спеціалізованої збірки книг ДОХМ як складової частини музейного фонду України має практичне значення для дослідження культурних старожитностей, сприяє введенню місцевих пам'яток до загальнонаціонального наукового вжитку.

Музей образотворчого мистецтва у Сталіно (тогочасна назва Донецька) було відкрито у вересні 1939 р. За перші роки існування створено невелике зібрання, що нараховувало більше 400 робіт, серед яких переважали твори живопису. В 1941 р., під час окупації Донбасу військами нацистської Німеччини, майже повністю було розкрадено музейні фонди й цілком утрачено документацію. Це суттєво ускладнює дослідження довоєнної історії музею. Основою для написання цієї статті стали роботи донецьких науковців

попереднього часу: директора ДОХМ В.М. Шитківа, заступника директора з наукової роботи В.П. Філатової [1], провідного наукового співробітника Т.М. Панової [2] та спеціальна праця старшого наукового співробітника Л.М. Бершової [3]. Незамінну допомогу у роботі над колекцією книг надають збірники наукових праць, де публікуються дослідження співробітників Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; методичні вказівки з визначення та датування паперу стародруків А.В. Дадикіна [4]; співавторські історико-бібліографічні розвідки І.В. Поздєєвої, В.П. Пушкова, А.В. Дадикіна [5]; зведений каталог кирилівського друку А.С.Зернової [6]; каталог книг кириличного друку І.В. Поздєєвої, І.Д. Кашкарової, М.М. Леренман [7].

Буквиця з рукопису. Минея Четья. XVIII ст. Углич

Після війни від дбайливо створених музейних фондів залишилися лише 11 творів живопису та графіки, тому довелося формувати зібрання музею за всіма тематичними колекціями заново. Кожен із етапів формування колекції стародруків і рідкісних книг позначено низькою характерних ознак. Будь-яких згадок про побутування книжних пам'яток у довоєнній збірці знайти не вдалося.

Під час дослідження фондів спеціалізованої наукової бібліотеки закрито-го типу ДОХМ було звернено увагу на той факт, що примірники книгозбірні мають штампи з позначенням найменувань закладу згідно з хронологією їх зміни. Невелика частина рідкісних книг мала печатку: «Сталинская городская картинная галерея». З історії Донецького обласного художнього музею відомо, що ця назва була у вжитку дуже нетривалий період. Відповідно до знайдених архівних даних, уперше вона зустрічається у квітневому 1959 р. рішенні виконкому Сталинської міської ради депутатів трудящих «О подготовке к открытию Сталинской картинной галереи». Саме під цим найменуванням було відновлено роботу галереї у листопаді 1960 р. Але вже у вересні 1961 р., у зв'язку зі зміною назви міста, відбулося її перейменування закладу: Донецька міська картинна галерея. Таким чином, наявність у музей-

Миняя Четя. Рукопис. XVIII ст. Углич

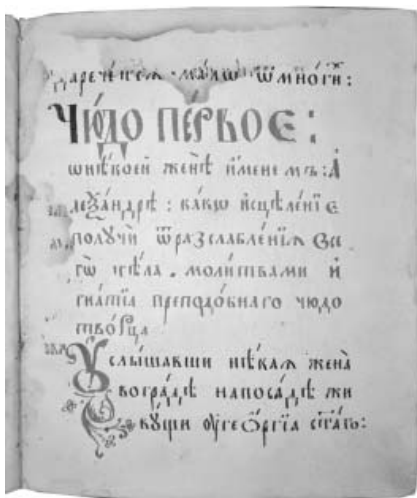
ній бібліотеці друкованих старожитностей зі штампом «Сталинская городская картинная галерея» дозволяє стверджувати, що рідкісні книжки почали надходити до музею від самого початку його відтворення у 1960-х роках. Бібліофільських видань було, на жаль, обмаль. Спочатку всі книжкові твори без урахування історичної, культурної чи мистецької значущості брали на облік у фонди наукової бібліотеки музею. Невелика кількість цінних екземплярів і їх вельми незадовільний стан не давали можливості провести певне відокремлення. Тому поодинокі книжкові пам'ятки довгий час залишалися на спеціально призначених, закритих полицях бібліотеки, очікуючи на реставрацію й дослідження. Згодом кількість високохудожніх примірників стародруків і рідкісних книг помітно зростає. Багато з них як складова частина мистецької культури могли б увійти до складу побудованих за історико-хронологічним принципом експозицій відділів музею або тематичних виставок.

У 1986р. сталася знакова подія в історії книжкової колекції музею. Донецький бібліофіл, дійсний член Академії наук УРСР В.І. Архаров (1907–1997) подарував музею альбом ілюстрацій до поеми І.Ф. Богдановича «Душенька» (1850), що належав сучаснику О.С. Пушкіна – графу Ф.П. Толстому. Художник у своєрідній витонченій манері в техніці різцевої гравюри відобразив сюжетний перебіг подій популярного твору-переказу «у вільних віршах» XVIII ст. міфу про кохання Психеї та Амура. На відкриття першої виставки гравюр із аль-

бому В.І. Архаров прийшов із новим даром – унікальним виданням книги «Душенька» 1830 р. з портретом автора, але без гравюр (їх на той час ще не існувало). Обидва презентовані раритети, зважаючи на їх цінність та взаємодоповнюваність, було вирішено помістити до фондів графіки. Таким чином, книжкові твори у музеї вперше були взяті на облік музейних фондів й отримали заслужений статус музейного предмета.

Історія будь-якого закладу зазвичай має персоніфікований характер. У формуванні специфічних, по-своєму унікальних особливостей донецького зібрання беруть участь кілька поколінь музейних працівників. Ініціатором й організатором формування колекції стародруків і рідкісних книг у 1991 р. стала завідувач відділу графіки В.О. Агеєнко. Вона та завідувач відділу російського й українського образотворчого мистецтва XVII – початку XX ст. Т.М. Панова розпочали ґрунтовне опрацювання книжкового фонду ДОХМ. Цьому щасливо сприяв професійний фах Т. Панової, яка свого часу з відзнакою закінчила Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова у Львові. На час створення спеціалізованої колекції книг вона пропрацювала в музеї 27 років, мала великий досвід практичної роботи і серед багатьох інших напрямків музейної наукової діяльності займалася дослідженням друкованих і писемних пам'яток.

Створення спеціального сектору стародруків і рідкісних книжок сталося через їх сумарне обчислення й відбір із фондів графіки. Вирішальним чинником відокремлення від загальних фондів стало їх значне кількісне зростання, різноманітність, а також достатній професійний рівень науково-фондової роботи з книжковими пам'ятками в Донецькому обласному художньому музеї. Активно продовжили починання завідувач відділу графіки Л.В. Циганок і старший науковий співробітник цього ж відділу Л.М. Бершова. Для відокремленої книжкової збірки було розпочато новий інвентарний ряд. Спеціально створеною комісією обстежено фізичний стан примірників. Усі твори були описані. У картках форми № 18 й уніфікованих паспортах охарактеризовано стан збереження пам'яток. Там-таки надано рекомендації щодо кон-

Сторінка з рукопису. Миняя Четья. XVIII ст. Углич

Сторінка з рукопису. Минея Четья. XVIII ст. Углич

серваційних і реставраційних заходів. Тепер книги зберігаються у картонних коробках із зазначенням назв і шифрів у замкнених дерев'яних шафах фондосховища графіки. Спосіб розміщення обрано формальний, за шифрами. Екземпляри, які поступають до фондів колекції, проходять обов'язковий карантин. До постійної експозиції книги не входять. Виставляються з неухильним дотриманням рекомендованої періодичності та лише на обмежений час роботи нетривалих виставок.

Із червня 1989 р. до липня 2002 р. колекція книжок зростала (за єдиним винятком) завдяки закупкам у приватних осіб. Незважаючи на важку еко-

номічну ситуацію в період становлення незалежності України, саме у 90-ті роки минулого століття музеєм були здійснені основні оплачені придбання для спеціалізованого сектору фондів графіки. В цей час до зібрання надійшли найдавніші реліквії колекції: «Каноник» (Москва, 1646, «Печатный двор») і «Псалтирь» із чисельними додатками, які вдвічі збільшили його обсяги: «Ко учителем како учить детей», «Указ о Псалтири», «Указ о кафизмах», «О поклонах земных, иже бывають во Святую великую масленицу, сиречь во Святыи Великий пост», «О поклонах земных во весь год и на литургиях», «О коленопреклонении», «Устав за усопших», «Предисловие за единомушершего», і ще пребагато іншого; навіть особливе учення «Како писати имена в Синодики» (Москва, 1646, «Печатный двор»). Іншим цінним надбанням у згадані роки стала рукописна, з візерунковими заставками й ініціалами вишуканого письма «Минея Четья» (Углич(?), XVIII ст.), вручну прикрашена древнім ізографом чудовим простосердим зображенням темперою ікони «Богоматір Феодорівська». Невідомий власник виготовив його, дібравши декілька одноформатних книжок богословської тематики, написаних віруючими різних часів і регіонів мешкання. Також було закуплено рідкісний старообрядницький конвалют рукописів горішковими чорнилами «Тифология» з майстерно виписаними кіновар'ю та сріблом буквицями (друга половина XIX ст.). Виняткову зацікавленість викликають такі повчальні частини пам'ятки: «Книга Стоглавник о хмельном питии от чего оставлено сие горелое вино душегобное»,

«Из книги летописца греческого, о том отчего проклятая табака возникла». Значения старообрядницьких писань XVIII–XIX ст. для історії книги не тільки в тому, що вони наслідували та розвили багатотомові традиції письма та художнього оформлення книги на східнослов'янських землях, але й у тому, що рукописи старовірів сприяли традиційно-естетичному формуванню ставлення до книжок як до синтезу мистецтв – мовного, художньо-зображального. В рукописних творах з особливою виразністю відчувається стародавнє функціональне призначення орнаментального оздоблення книги – подавати характерний емоційний настрій. З XVIII ст. в умовах монополії церкви в друкарській справі рукотворна книга втамовувала читацькі інтереси, які виходили за межі офіційного церковного кола, обслуговувала потреби народної опозиції [8].

Відчуття благоговіння перед величністю історії несуть об'ємні, майстерно оформлені фоліанти з прекрасними гравюрами та буквено-цифровими філігранями на добротному папері «верже»: «Поучительное Евангелие» (Москва, 1785, Синодальна типографія), «Минея Праздничная» (Москва, 1803, Синодальна типографія), напрестольне «Евангелие» (Москва, перша половина XIX ст., Синодальна типографія). Всі ці раритети були закуплені музеєм у приватних осіб у 1990-ті роки.

Ініціативну роль у комплектуванні колекції якісними творами друкарської спадщини відіграв колишній директор ДОХМ В.М. Шитіков, який у 2002 р.

Тифологія. Рукопис. Друга половина XIX ст.

презентував музею декілька богослужбних стародруків із власної родинної колекції. Серед його дарів особливий інтерес викликає «Апостол-тетр» – малорозповсюджена книга, що була надрукована в 1791 р. в Яссах кочовою або похідною друкарнею «по дозволенню его светлости князя Григория Александровича Потемкина Таврического», як це засвідчено у колофоні.

Дещо пожвавішало поповнення колекції стародруків і рідкісних книг лише у 2006 р. Спектр колекції вирішено було розширити, додавши до книг журнали. Тоді працівникам музею поталанило придбати примірники оригінальних російських журналів межі XIX–XX ст. «Жар-птица», «Мир искусства» й малотиражні колекційні видання того ж часу: BOUI BOUI AU BORD DE LA MER Б. Григор'єва (Петроград, 1924, вид. «Петрополис»), «Д.И. Митрохин» М. Кузьміна та Вс. Воїнова (Москва, 1922, «Госиздат»), «За тридцать лет. 1896–1926» І. Степанова (Ленінград, 1928, Державна типографія ім. Івана Федорова) тощо.

Добру родинну традицію дарувати книжкові раритети до зібрання ДОХМ поновила донька давнього друга музею, акад. В.І. Архарова – Ірина Володимирівна, презентувавши в 2007 р. два томи альбому у теках «Московская Румянцевская галерея» (Москва, 1905, видавництво Й. Кнебеля). Також у середині першого десятиріччя XXI ст. книжковий сектор приростав рідкісними творами, отриманими від відомої київської художниці О. Лисенко та дуже шанованого на Донеччині письменника й журналіста В. Верховського.

У XXI ст. процес комплектації фондів стародруків і рідкісних книг значно сповільнився. Останнє поповнення спеціалізованої збірки відбулося у 2013 р. Музею подарували 2 зброшуровані випуски книги «Малюнки Тараса Шевченка» з репродукціями малюнків, офортів, акварелей і картин олією великого українського Кобзаря (Санкт-Петербург, 1911, 1914, акціонерне книговидавництво Товариства Р. Голіке й А. Вільборг, типографія «Сириус»). Відтоді робота з формування колекції перейшла на інший рівень: уточнення атрибуції, групування за регіонами створення, тематична систематизація.

На початок 2015 р. фонд стародруків і рідкісних книг у ДОХМ налічує біля 70 екземплярів. Це маленька скарбниця, що має особливе художньо-історичне значення для Донецького краю. Видання із зібрання музею мають культурну, наукову, історичну й духовну цінність. Формування специфічної колекції базується на історико-мистецькому підході за систематичним і тематичним засобами комплектування. Працівники музею, художнього за спеціалізацією, при відборі творів для книжкового сектору не обмежуються лише темою мистецтва. Приділяється велика увага художньому оформленню творів. Перевага надається книгам із майстерним авторським оздобленням, ілюстраціями зна-

них художників. Наукові співробітники проводять комплексний багатоаспектний аналіз складових збірки. Предмети колекції є джерельною базою історичних, етнографічних, мовознавчих, літературознавчих, а також фольклорних знань. У ДОХМ на книжковому матеріалі ведеться дослідження історії видавничої та типографської справи, історії окремих друкарень, описань видань і колекцій, аналіз особливостей гравюр й орнаментування, текстів післямов і присвячень, друкованих та рукописних маргіналій, вивчається внесок окремих колекціонерів у формування музейного зібрання. Спершу наукове опрацювання стародруків і рідкісних книг велося з пріоритетним зацікавленням богослужбовою літературою. Зараз дедалі частіше приділяється увага світськими бібліофільським виданням, серед яких переважають книжки та журнали XIX – початку XX ст. Коло книг із зібрання ДОХМ тематично широке і багатоманітне жанрово. Його складають рукописи, стародруки та рідкісні видання церковно-історичного, релігійно-учительного, літургійного, літературного й іншого характеру. Надзвичайно цікавою, зокрема для істориків музики, є книга церковного співу на крюкових нотах «Ирмоси» (Москва, початок XX ст.).

Предмети колекції ілюструють собою типографські традиції України та Росії: Московського печатного двора, Московської старообрядницької книгопечатні, друкарні Кафедрального Чудова монастиря, друкарні Свято-

Шестоднев. 1754 р. Київ

Троїцької Введенської церкви єдиновірців, похідної типографії князя Григорія Потьомкіна, друкарні Почаївської Успенської лаври та Києво-Печерської Успенської лаври тощо.

Зібрання стародруків і рідкісних книг тематично умовно поділено. Розділ церковно-історичних творів складають житія, прологи: «Житие иже во святых отца нашего Алексия, митрополита Киевского, Московского и Всея России чудотворца» (Москва, 1896, видання Московського Кафедрального Чудова монастиря, Синодальна типографія), «Житие Николино» (Москва, 1904, друкарня Свято-Троїцької Введенської церкви єдиновірців), збірка брошур в одному власницькому оправленні «Очерк о горе Афон. Киево-Печерская лавра. Преподобный Савва Сторожевский и его святая обитель. Жизнь и подвиги святого Алексия, человека Божия. Житие Василия Нового» (Санкт-Петербург, Київ, Москва; 1880–1890 роки, типографія І. Сойкіна, друкарня Києво-Печерської Свято-Успенської лаври, видавництво товариства І. Ситіна, видавництво О. Коновалової) та чимало інших бібліографічних пам'яток.

До релігійно-учительної літератури належать «Собрание писем блаженныя памяти оптинского старца иеросхимонаха Макария» (Москва, 1863, видання Козельської Введенської Оптиної пустині, типографія В. Готьє), «Указание пути в царствие небесное» Іоана Веніамінова (Москва, 1886, Московська синодальна типографія), «Училище благочестия» (Санкт-Петербург, кінець XIX ст., Синодальна типографія).

Богослужбні пам'ятки представлені різноманітними євангеліями, псалтирями, апостолами й іншими церковними книжками. Цікавими предметами цього розділу колекції є надрукований «по велению царя Алексея Михайловича» продавний «Октоих» (Москва, 1648, «Печатный двор»); багато декорований заставками, кінцівками, художніми ініціалами «Псалтирь» (Почаїв, 1897, друкарня Почаївської Свято-Успенської лаври), традиційно щедро прикрашений орнаментально-зображальними текстовими і сторінковими ілюстраціями й авторськими гравюрами, одна із яких із ростовим зображенням усміхненої Богородиці з немовлям на руках, належить різцю знаного того часу гравера Геронтія «Шестоднев» (Київ, 1754, друкарня Києво-Печерської Свято-Успенської лаври).

Безумовну цінність мають книги, що виготовлені у XIX – на початку XX ст. в друкарнях старообрядців-розкольників, які стійко зберігали традиції древньої християнської культури і свої видання друкували згідно зі зразками книг доніконовського часу. Прекрасні зразки наслідування стародавньої вправності книгостворення в колекції ДОХМ – факсиміле «Евангелия» 1648 р., що надруковане московською типографією Свято-Троїцької Введенської церкви єди-

новірів у 1892 р.; тож саме відтворення «Псалтиря» 1646 р., зроблене в 1779 р. талановитими друкарями, які позначили в колофоні, що сталося це в «типографії Академії Віленської»; а також репринт «Шестоднева» 1646 р., виготовлений у Московській старообрядницькій книгопечатні в 1910 р.

Окремо в збірці стародруків і рідкісних книг ДОХМ виділено історичні твори: «Столетие Военного министерства. 1802–1902» (Санкт-Петербург, 1902, типографія товариства М. Вольфа), «150 лет Никольско-Бахметьевского хрустального завода князя А.Д. Оболенского» (Санкт-Петербург, 1914, типографія «Сириус»), «Царствование, кончина и погребение государя императора Александра II» (Москва, 1882, типографія І. Єфімова), «Нагрудные знаки русской армии» С. Андоленко (Париж, 1966, видавництво «Танаис») й інші. Є в колекції ДОХМ й інші підрозділи. Вони скромно представлені та чекають на доповнення.

Більшість книжок і всі журнали потребують з колекції Донецького обласного художнього музею термінової реставрації. На жаль, у цей час кваліфіковану реставрацію провести неможливо. Працівники музею роблять усе можливе, щоб зберегти зібрану колекцію.

Джерела та література

1. Шитиков В.М., Филатова В.П. Новые страницы в истории Донецкого областного художественного музея / В.М. Шитиков, В.И. Филатова // Музей: история и современность : матер. обл. науч.-практ. семинара 22 сентября 1999 г. – Донецк, 1999. – С. 8–10.
2. Панова Т.М. Время собирать / Т.М. Панова. – Донецк : Точка опоры, 2012. – 176 с.
3. Бершова Л.М. Колекція стародруків та рідкісних книг у зібранні Донецького обласного художнього музею / Л.М. Бершова // Музейна колекція: формування, вивчення, зберігання, реставрація : зб. статей за матеріалами наук.-практ. конференції, 11 жовтня 2010 р. – Донецьк, 2011. – С. 58–62.
4. Дадькин А.В. Методические указания по определению и датировке бумаги русских кириллических книг XV–XX вв. / А.В. Дадькин. – Ростов : информационно-издательский отдел ФГУК ГМЗ «Ростовский кремль», 2006. – 43 с.
5. Поздеева И.В., Пушков В.П., Дадькин А.В. Московский печатный двор – факт и фактор русской культуры. 1618–1652 гг.: От восстановления после гибели в Смутное время до патриарха Никона : исследования и публикации / И.В. Поздеева, В.П. Пушков, А.В. Дадькин. – М. : издательство объединения «Мосгортархив», 2001. – 544 с.
6. Зернова А.С. Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках : сводный каталог / А.С. Зернова. – М. : Типография библиотеки им. Ленина, 1958. – 152 с.
7. Поздеева И.В., Кашкарева И.Д., Леренман М.М. Каталог книг кириллической печати XV–XVII вв. Научной библиотеки Московского университета / И.В. Поздеева, И.Д. Кашкарева, М.М. Леренман. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 360 с.
8. Розов Н.Н. О культурно-историческом значении рукописной книги после введения книгопечатания в России / Н.Н. Розов // Русские книги и библиотеки в XVI – первой половине XIX века : сб. науч. трудов. – Л. : издательский отдел Библиотеки АН СССР, 1983. – С. 13–22.

Подворная Л.С. История формирования коллекции старопечатных и редких книг в Донецком областном художественном музее

Целью статьи является изучение истории коллекции старопечатных и редких книг Донецкого областного художественного музея, которая имеет выразительные особенно-

сти. Автор называет основные источники пополнения фондов специальной коллекции, самые ценные поступления и тематические разделы.

Ключевые слова: коллекция старопечатных и редких книг, Донецкий областной художественный музей, хронология, тематические разделы

Podvorna L.S. The History of the Forming of the Collection of old printed and rare books in Donetsk Regional Art Museum

The article aims to study the history of the collection of old printed and rare books in Donetsk Regional Art Museum, which has expressive characteristics. The author describes the main sources of replenishment of special funds collection, the most valuable income and thematic units.

Key words: the collection of old printed and rare books, Donetsk Regional Art Museum, the chronology, thematic sections

Надійшло до редакції: 04.03.2015 р.

UDK [930.2+069](477)(06)

RUDYKA N.M.

Jewellery Art of Kyiv Russ in the 9th and 11th centuries. Research perspectives

The publication examines the outlook studies Nordic jewellery Hedebyu (Northern Germany) to compare them with jewellery period of Kyiv Russ at the same time (9–11 century). This research will provide an opportunity to reveal the broader question irregional contacts between Scandinavia, Poland and Kyiv Russ in 9–11 century.

Key words: jewellery, Scandinavia, Kyiv Russ.

The major effect on the development of early Eastern Slavs had relations with the most important political and cultural power of the late first millennium AD – Byzantium, the Empire of Romans. But this has first happened after the baptism of Prince Vladimir the Great AD 988. The acceptance of Christianity from Byzantium has changed the ancient course of life and opened way for the process of creation of the new civilization that the Kyiv Russ established in Eastern Europe. Before this, since mid-8th century AD and two centuries onward, one of the most dynamic elements operating in the multicultural Eastern Europe was the Norse one, Scandinavians, Swedes in the beginning and for the most of time, later Danes and Norwegians. They were creating networks of trading routes and settlements along such rivers like Volkhov, Volga and Dnieper, putting some people into dependency by taking from them tributes, and finally organizing political units from which principdom of Kiev was most important.

The major effect on the life of the Early Eastern Slavs was linked with the appearance of the trade centres on the Middle Dnieper River's lands. During the 7th-8th the goldsmiths from those settlements provided with their artworks the